

РОЗДІЛ 5
ТРАГІЧНІ ВІХИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У МОВНО-ДІАЛЕКТНОМУ ВИМІРІ:
ЯДРО І ПЕРИФЕРІЯ НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

*Позичаю пам'ять
у старших
бо моя
не пам'ятає.*

Іван Малкович

Пам'ять – одна з ключових категорій гуманітарних наук, яка дає змогу пояснити, як суспільства зберігають, транслюють та інтерпретують своє минуле. Вона формує ідентичність, визначає орієнтири. У ХХ ст. розроблено поняття колективної пам'яті, що поєднує індивідуальний досвід із соціальними та культурними рамками. Україна має унікальний досвід у сфері політики пам'яті. Адже від здобуття незалежності відбувається переосмислення радянської спадщини, актуалізація національних травм, а від 2014 р. – формування нових героїчних наративів у контексті російсько-української війни.

Колективна пам'ять не є сумою індивідуальних спогадів, а радше соціальним конструктом, що підтримується інститутами та символами. Французький соціолог Моріс Альбакс (Maurice Halbwachs) вважав, що «навіть найособистіші спогади існують лише тією мірою, в якій вони підтримуються колективними уявленнями» (Halbwachs, 1992, с. 38). Його ідеї започаткували широку дискусію про соціальну сутність пам'яті, яка була згодом продовжена в працях Яна Ассмана (Jan Assmann) та Алейди Ассман (Aleida Assmann), П'єра Нора (Pierre Nora), Пола Коннертона (Paul Connerton) та інших дослідників.

У працях М. Альбакса пам'ять розглянуто як суспільно структурований процес, адже індивідуальна пам'ять не існує поза соціальними зв'язками. Навіть родинні спогади – частина ширших культурних і національних наративів: «Немає нічого соціального за пам'ять: ми пригадуємо завдяки іншим, і наші спогади постійно узгоджуються з пам'яттю групи» (Halbwachs, 1992, с. 53).

Ключовим поняттям у теорії Альбвакса є «соціальні рамки» (*cadres sociaux*). Вони визначають, які події з минулого суспільство зберігає, а які – забуває: «Пам'ять – не фотографічний архів, а живий процес, який перебудовується кожного разу, коли ми його актуалізуємо» (Halbwachs, 1992, с. 85). Дослідник вважав, що пам'ять є динамічною та змінюється, залежно від потреб теперішнього.

Ян і Аляйда Ассман розвинули теорію культурної пам'яті, яка виходить за межі соціальних груп і зосереджується на символічних та текстуальних формах передачі минулого, а також забезпечує передачу значущих для спільноти ідей між поколіннями (Assmann, 1999; Assmann, 2011). Ян Ассман наголошував, що «культурна пам'ять – це зовнішнє сховище, в якому суспільство зберігає ті знання, що вважаються обов'язковими й тривкими для його ідентичності», а також, що вона є «сукупністю знань, що зберігається у фіксованих формах – текстах, ритуалах, образах – і передається між поколіннями» (Assmann, 1999, с. 36). Він також розробив поняття «фігури пам'яті» – символічні образи і тексти, що концентрують у собі колективний досвід, як-от біблійні історії, національні міфи, літературні канони. «Ритуали і тексти діють як своєрідні сховища пам'яті, що дозволяють суспільству підтримувати сталі уявлення протягом століть» (Assmann, 1999, с. 54).

Аляйда Ассман запропонувала розмежовувати комунікативну та культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять охоплює щоденні спогади, усні перекази, «живу пам'ять» трьох–чотирьох поколінь. Культурна пам'ять натомість є довготривалою й закріплена в письмових текстах, мистецьких образах, ритуалах, святах: «Культурна пам'ять – це той рівень пам'яті, який виходить за межі біологічного життя індивідів та існує завдяки медіації у стабільних культурних формах» (Assmann, 2011, с. 60).

Особливе місце у концепції А. Ассман посідає поняття травматичної пам'яті. Вона наголошує, що суспільства повинні працювати з травматичними подіями (війни, репресії, геноциди), інакше вони перетворюються на «тіньову пам'ять», яка руйнує ідентичність: «Травма – не лише рана минулого, а й виклик для майбутнього: чи суспільство здатне інтегрувати її у свій культурний досвід?» (Assmann, 2011, с. 132).

Ідеї М. Альбвакса та Я. і А. Ассманів стали основою сучасних студій пам'яті. Дослідники вивчають: місця пам'яті (Nora, 1989), ритуали пам'яті (Connerton, 1989), травматичну пам'ять (Assmann,

2011). Ці концепції соціальної та культурної пам'яті дають інструменти для аналізу як локальних, так і глобальних процесів. Зокрема, в українських студіях вони особливо актуальні, як-от: вивчення Голодомору як прикладу травматичної пам'яті, яку довгий час витісняв офіційний радянський дискурс; української національно-визвольної боротьби ОУН–УПА; Революції Гідності та Війни за Незалежність із формуванням нової колективної пам'яті, яка ґрунтується на сучасних героїчних наративах. Це підтверджує тезу М. Альбакса про динамічність пам'яті: «Ми перебудовуємо наші спогади щоразу, коли вони стають важливими для теперішнього» (Halbwachs, 1992, с. 87).

Пам'ять може стати ресурсом консолідації суспільства, формування нової громадянської ідентичності та розвитку критичного мислення. Дослідження пам'яті виявляє, що минуле є не лише об'єктом історичного аналізу, але й активним ресурсом сучасного державотворення. У цьому сенсі український досвід – важливий приклад для дослідження трансформацій пам'яті у постколоніальному та посттоталітарному просторі. Однак, як слушно зауважує Роман Голик, «на українську історичну пам'ять в умовах війни варто дивитися також як на продукт української культури та ментальності з її регіональними варіантами» (Голик & Дидик-Меуш, 2024, с. 13). Адже коли ми говоримо про історичну пам'ять, то маємо на увазі здебільшого документальні джерела (щоденники, листування, публікації в пресі, літературні твори, що відображають «дух часу»), матеріальні та візуальні джерела (пам'ятники, меморіальні дошки тощо), культурні практики та ритуали, медіа та сучасні цифрові джерела. Проте поза увагою дослідників пам'яті залишається цілий корпус джерел, у яких також збережено те, як народ передає й переосмислює минуле – ДТ.

ДТ – специфічне явище, дещо відмінне від тексту «традиційного», насамперед покликане зафіксувати живе мовлення носіїв конкретного говору, це графічний вияв потоку мовлення носіїв говору. Водночас ДТ – це реалістичні наративні мініатюри – замальовки, які відтворюють частину життя носіїв говірок, окрему подію, частину картини світу діалектоносіїв. Події ХХ ст., свідками яких були інформанти, мають неабияку цінність для наук усього гуманітарного циклу. У ДТ реалізуються історичні відомості, вони є сумою знань, резервуаром національної свідомості. У ДТ творцем є мовець, наратор – пересічний носій певної говірки. Як правило, це

людина старшого віку, яка не перебувала тривалий час поза своїм говірковим оточенням (Хобзей, 2011, с. 270–272).

Потребу записувати й публікувати ДТ вчені усвідомлювали від початку ХХ ст., додаючи до своїх праць із діалектології зразки зв'язних текстів, однак корпус ДТ почав збільшуватися і наповнюватися матеріалами від 1990-х років (Романина, 2015). Становлення діалектної текстології в Україні тісно пов'язане з відновленням незалежності, адже, з одного боку, в радянський період індивідуальна пам'ять не вважалася надійною, а отже, потрібною, а з іншого – збір і записування особистих свідчень, які виходили за межі «безпечних» тем про матеріальну культуру чи давні звичаї, могли бути небезпечними як для дослідника, так і для діалектоносія (Хобзей, 2011, с. 269). На сьогодні маємо змогу досліджувати пам'ять народу у ДТ з усієї території України, а також тих районів, які знаходяться поза її державними кордонами. Джерельною базою розвідки стали збірники ДТ, що репрезентують усі наріччя української мови.

Зокрема, *північне наріччя* – «Говірки Чорнобильської зони» (ГЧЗ) – цінність видання полягає у тому, що записані середньополіські говірки (зараз переселенські) функціонують в іншому діалектному оточенні, зберігаючи риси рідних говірок. Експлоратори зафіксували тексти, які «відтворили не лише власне мовний образ говірки, а й життя діалектоносіїв» (ГЧЗ, с. 10). «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (ГМаш.) є «першою спробою повного монографічного опису говірки одного села в контексті системно-цілісного вивчення й фіксації комплексу матеріальної і духовної культури уражених Чорнобильською катастрофою територій» (ГМаш., с. 5). Великі за обсягом тексти дають змогу аналізувати не лише всі мовні рівні говірки, а й процеси мислетворення, історичні події. ДТ у «Голосах з Волинського Полісся» Григорія Аркушина (Арк.ВП) тематично різнопланові, інновацією є вміщені відеозаписи 2009–2010 рр., що поглиблює роботу дослідника, не оминаючи увагою позамовних чинників текстотворення. «Голоси з Підляшшя» (Арк.П) – праця, у якій представлено говірки, носії яких після Другої світової війни «залишилися на захід від польсько-українсько-радянського кордону», у ній подано тексти про звичаї, обряди, життя підляшуків. Ці записи мають особливе значення, тому що «автор шукав відповіді в самих підляшуків, якою мовою вони говорять» (Арк.П, с. 16). Дотепер говірки різ-

ною мірою збереглися і функціонують у Польщі. «Голоси з Берестейщини» (Арк.Б) – третя збірка текстів із Західного Полісся. Територія записів – Берестейщина – південь та центр Брестської обл. Республіки Білорусь, де проживає чимало корінного українського населення (Козловський, 2006, с. 8).

Південно-західне наріччя представлене низкою збірників, зокрема хрестоматією «Буковинські говірки» (БГ), яка містить 390 ДТ буковинських, гуцульських і подільських говірок (із перевагою перших). Розширюють текстографічну базу й видання з експедиційних записів «Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти» (УГПЗН-1; УГПЗН-2), які містять зразки діалектного мовлення від представників надністрянських, бойківських і лемківських говірок. Говірку с. Ковалівка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., яка поєднує риси гуцульського й покутського говорів, фіксує праця Миколи Лесюка (Лесюк, 2008). Значну частину книжки займають транскрибовані ДТ – спогади корінних жителів села. Збірник «Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки східної Словаччини» (УГСС) поповнив текстотечку говорів південно-західного наріччя. Тексти про життя українців Словаччини подано латинською фонетичною транскрипцією з примітками українською мовою.

Важливою та ґрунтовною є праця «Українські говори Румунії. Діалектні тексти» (УГР), у якій представлено транскрибоване мовлення діалектоносіїв із 32 українських сіл. Українські говірки в Румунії є продовженням ареалів тих діалектів, які існують на території України, але завдяки острівному розташуванню зберегли низку архаїчних особливостей. Транскрибовані тексти народного мовлення різної тематики, записані упродовж 2000–2017 рр. від носіїв волинських говірок із 11 північних районів Хмельницької обл., подано у збірнику «Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів» (ВГХ).

У виданні «Болехівські бувальщини. Діалектні тексти» (ББ), окрім традиційної матеріальної й духовної культури українців, відтворені сторінки історії: спогади мешканців містечка про євреїв, німецьку, радянську окупації в 40-х роках ХХ ст. тощо. «Українські закарпатські говірки: Тексти» (УЗГ) містять ДТ, записані упорядниками протягом 1995–2003 рр., а також матеріали, зібрані у ХІХ – І пол. ХХ ст. Іваном Верхратським, Володимиром Гнатюком та іншими вченими.

Для аналізу особливостей пам'ятування діалектоносіїв *південно-східного наріччя* залучено збірник «Старобільщина», у якому зафіксовано діалектне мовлення жителів Старобільського р-ну (Староб.). Упорядники презентують фольклорно-діалектні записи з 9 населених пунктів, які нині перебувають під російською окупацією. ДТ, записані впродовж 1998–2010 рр. від мешканців Луганської обл., здебільшого з північних районів, що історично належали до Східної Слобожанщини, вміщено у виданні «Українські східнослобожанські говірки: Сучасні діалектні тексти» (УСГ). Подільсько-середньонадніпряньські перехідні говірки репрезентовано у збірнику ДТ «Говірки історичної Уманщини та суміжних земель» (ГУ). Праця «Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів» (ГКиїв.) містить транскрибовані тексти із 55 населених пунктів Південної Київщини. ДТ тематично різнопланові, подані за мікроареалами. Особливості середньонадніпряньських говірок представляє збірник «Говірки Західної Полтавщини» (ГЗП). Оповіді тематично різнопланові – земля і господарювання, людина і її життя (дитинство, війна, голодомор). Специфіку середньонадніпряньсько-степової діалектної межі розкривають «Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів» (ГЧерк.). ДТ збірника різнотематичні, здебільшого у формі діалогів-спогадів, спрямованих висвітлити життя черкащан.

Народ і війна. Взаємодія локальної і глобальної пам'яті. ДТ – це, зокрема, свідчення народної пам'яті, що оприявнюють минуле через слова, образи, історичні наративи. ДТ про війну цінні насамперед тим, що це історія, розказана самим народом, і водночас це розширення історичного дискурсу, включення досвіду тих, хто часто лишається на маргінесі офіційної історіографії (Thompson, 1978).

В аналізованих ДТ *Перша світова війна* залишилася на периферії пам'яті насамперед тому, що більшість спогадів записано від діалектоносіїв, народжених у 1920–1930-х роках, які не були безпосередніми свідками. Однак навіть у спорадичних згадках старших мовців це подія, що розділила родини, принесла страх, голод і втрати, як-от в оповіді мешканки Полтавщини 1915 р. н.: «... та в мене ни бу|л'о / йа биз |татка ро|дил'ас'а // вой|на бу|л'а ж в п|йат|надц'а-тому го|ду / ага / і |бат'ка заб|рал'и й у|бил'и // а йа ро|дил'ас' у|же биз |бат'ка ... |б'ідно / ни бу|л'о н'і|де н'і|чого / ото так ми жил'и / і |бос'и хо|дил'и / й |гол'и хо|дил'и / |й|сточ'ки ни |бул'о чо|го / а так

|л'уд'ам |пасл'а с|вин'і // скот |пасл'и / шоб хто нам дав уд'аг|тис'а чи зап|нуц'а / чи шо |небуд' / ото так ми жи|л'и / а |бат'ка на вой|н'і в|бито» (ГЗП, с. 51). Відзначу, що на півночі Київщини також фіксуємо назву Миколаєва війна, очевидно, ця номінація пов'язана з правлінням російського імператора Ніколая II (Николай II): «... я, бачте, народілася тринацатого, в конци года. Я народілася в тринацатом году вже, а четирнацатого году була война. Міколайова война була. Дак я вже войны, я ше ж мала була, а як уже революція, дак я знаю» (ГМаш., с. 41).

Хоча українці опинилися у двох ворожих арміях – одних мобілізували до австро-угорського війська, а інші ставали солдатами царської армії, у пам'яті діалектоносіїв з Буковини повторюється та ж думка, що й у мовців із Наддніпрянщини – війна прийшла несподівано і принесла лише горе: «... йа / Йеўдокія Питріўна / народиласи у силі Каманкі / у тисача девісот вісімнац'атого года / року // мій тато пішоў на войну // йа / ни знайу йак та война називаласи // ни вирнуўси // лишилиси нас шестеро дітий // бідували / ходили до школи голі босі / бо ни мали / ни мали // біда була / к'ешко за Румунійі було жити // гроший ни було» (БГ, с. 298).

Однак діалектні тексти фіксують не тільки спогади цивільних, а й оповіді про фронти Першої світової, насамперед ті, що простягалися від Карпат до Італії. Підбірки текстів зі Східної Словаччини та Румунії містять розповіді мобілізованих до австро-угорської армії українців, що опинилася саме на італійському фронті, де з 1915 р. розгорнулася тривала і виснажлива війна: «... женут нас на таліянській фронт / та й заладовалі транспорт / і за чотири дни з Романії до Таліянська зме шлі машинов // чотири дни / там недобрі» (УГСС, с. 15)¹, що відзначалася жорстокими артилерійськими дуелями: «... таліян став біті / бів і бів / но і наши білі / але таліян лем “гуууу а гуууу” / б'є та б'є / розбів таліян вшистко» (УГСС, с. 15). Солдати пригадували ті місця боїв як чужі і непривітні, адже їм довелося воювати на стрімких схилах Альп чи у вузьких долинах, зокрема, один із колишніх вояків писав: «... дорога лем знайте / така доли тим скальом / така дорога / як ся витти позерав / та йойой / та як там впаду / та ані нігди ніхто мя незозберать» (УГСС, с. 15). Окреме місце займають спогади тих, хто потрапив у полон до італійців. Це означало не так звільнення від фронтових небезпек, як

¹ У збірнику тексти подано латинською транскрипцією, тут – транслітеровано українською для кращого прочитання.

нове випробування: життя у таборах, тяжка праця та невідомість: «... нас гнали за тиждень / гнали / а воду пів а їсті не далі за тиждень таліяне ніц / лем гнали; я був там за восемнацяд місяцу в тальянщині / я ся наробів там» (УГСС, с. 17).

Українські вояки у ДТ найперше описують солдатські поневіряння, голод і нестачу найнеобхіднішого – хліба, теплого одягу тощо: «... я чотири рази перейшов пішо Польщу, пушли-смо на великий бой коло Ярослави, коло Кракова. Ходили-смо, студень нас била, уши їли. Окопи гїя копати – була замерзла земля, сніг, застудили-смо» (УГР, с. 248). Спорадично фіксуємо і свідчення про бойові дії: «... но коли наступали руські з долу на Манілу, ми були двінацїть туй, держали огинь. Та нас дванацїть було в одній стороні, дванацїть у другуй, а два копїтани, а не могли [росіяни – *I. P.*] вїйти [на гору – *I. P.*]. Дванацїть часу ми держали огня – двацїть і чотири хлопці і оден машингевер» (УГР, с. 249). Для історичної пам'яті ці свідчення є важливим джерелом, що показує досвід Великої війни очима простих українців.

Хоча історія УНР є важливим етапом національного державотворення, а УНР у сучасному історичному дискурсі стала символом боротьби за незалежність та одним із джерел формування національної ідентичності, у ДТ майже немає спогадів про політичні союзи чи боротьбу. Лише фіксуємо розповідь, яка ймовірно побутує у тій місцевості як бувальщина. Вона апелює до періоду після розпаду Австро-Угорщини, коли розпочалася боротьба за Галичину між щойно проголошеною ЗУНР та відродженою Польщею, і стосується подій 1919 р. – наступу польського війська на позиції УГА: «... ў деив'іт|наїц'ітім |роц'і |вїбухла зноў в'ї|на/ і реиво|л'у-цїяа с|тала// тоу х|т'їли Україїни/ ту х|т'їли |Пол'скоуй// т|риста поу|л'ак'їў на |кон'ух насту|пили на |Йавоур'їў/ а ў |Йавоуроуви на цвинта|ри |руск'ім поумеи|тали йїх аўто|матами / |майже ўс'їх поу|били пол'ак'ў/ ўс'їх/ но/ їден дес' ўт'їк/ поу|л'ема ўт'їк/ а |решта ўс'о» (УГПЗН-2, с. 33). У таких ДТ важливими є не лише точні дати та факти, а й те, як їх інтерпретують і які наративи навколо них конструюють – у зазначеному тексті акцент саме на пам'яті, що героїзує спробу утвердити свою державу і боротьбу за неї.

Серед усноісторичних ДТ відзначаю фрагмент оповіді, де мовець згадує події, які він сам не міг пам'ятати: «... наро'диўса у си'лі' Вла'дичині во в'ремн'а / ко'ли ру'мини па'лили ха'ти» (БГ, с. 303). Оскільки текст записано у с. Владична Хотинського р-ну Черні-

вещької обл., очевидно, описано період 1918–1919 рр., коли румунська армія увійшла на територію Буковини, а українське населення виступило проти окупації, і найімовірніше – саме про Хотинське повстання, яке румунська влада жорстоко придушила: багато сіл було спалено (Дубіцька, 2019). У цьому випадку йдеться про інтегративну пам'ять, яка локальні історичні події вписує в історію життя і навпаки.

Діалектні матеріали свідчать, що визвольні змагання 1917–1921 рр. для «простих» українців насамперед асоціювалися не з ідеєю незалежності, а з хаосом та невизначеністю, що також стало складовою колективної пам'яті. У спогадах мешканців Київщини є згадки про часту зміну влади, військ, які руйнували звичний порядок життя: «... оце ж ходілі, оце ж у революцію: уже ото ж їдуть якісє такіс-о: то із білимі хлаками, то з рабімі, то вже с краснімі – дак це наши вже булі. То рабісє – то мохновци. То знаю. Дак колісє же мошин не було, а вуз, волами, коньмі ото їдуть, єде чолавік – давай. І їдуть. Знаю, як ехолі, як ехолі і тиє – ой, не австрійци, ой, ой, чорт, не здумаю, – і немци втекалі, і немци втекалі; а то ехолі вулицю тиє, кіргізи, і от же ще якісє одніє – мухновци, мохновци ехалі, полякі ехалі. Я вже тих знаю, знаю, знаю, як. А вже стала совіцка власць, док у нас булі на квотері» (ГМаш., с. 41–42). Цей фрагмент яскраво змальовує, що для більшості події 1917–1921 рр. справді виглядали як безкінечний вир війни. Влада змінювалася чи не щомісяця: сьогодні приходили більшовики, завтра війська УНР, потім німці чи денікінці.

Водночас варто пам'ятати, що в аналізованих ДТ цей період зафіксовано як спогади з дитинства і не можна зводити усе лише до байдужості. Очевидно, що частина селян підтримувала УНР або місцеві повстанські загони. Саме з них виростали численні повстанські рухи. Зокрема, діалектоносій, окрім махновців (вірогідно це загальна назва для різних повстанських груп, адже формування під проводом Нестора Махна не могли діяти на Київщині), згадує про струківців – українське військове з'єднання часів визвольних змагань під командуванням Ілька Струка. Хоча чисельність струківців була відносно невеликою, вони відіграли свою роль у підтримці опору більшовикам. Це угруповання складалося переважно з місцевих селян і вояків, які підтримували ідею української незалежності (Баров, 2019). Однак їм часто «бракувало дисципліни, що призводило до різних ексцесів та насильства, зокрема, щодо євреїв.

Пізніше більшовики будуть свідомо створювати Струку імідж “погромника”, використовуючи кожен можливість для його дискредитації» (Баров, 2019), що й відображено у спогадах респондента зі с. Машеве Чорнобильського р-ну: «... струковці ходілі, жидов убівалі, і ани не робілі, ени мужиков не чіпалі, а толькі жидов убівалі – да й годі. Такі. До знаю я, як ходілі струковці, і мохновци, і полякі, немци. Се, се-во, це все через наше село переходілі. Док знаю, знаю, знаю: токімі коньми верхамі єдуть, коляскі такіє котять, і ідуть, і все із вінтовками – і вінтовкі з штиками булі. Знаю я. Знаю» (ГМаш., с. 27).

Велика війна та Українська революція для народу – це насамперед зруйновані долі мільйонів людей. Вони увійшли у життя мешканців сіл через втрату близьких, бідність, голод, страх. Для одних війна стала фронтовим досвідом, для інших – періодом окупації чи життя під постійною загрозою. Події Першої світової війни та визвольних змагань 1917–1921 рр. у пам'яті українців відображаються лакунарно й амбівалентно: передусім як особисті трагедії, а не як момент національного прозріння або події, що б розбудили прагнення мати власний голос у вирішенні своєї долі.

Друга світова війна як одна з найтрагічніших сторінок історії ХХ ст. залишила глибокий слід й у пам'яті та свідомості українського народу. Особливо драматично в колективній пам'яті постає її початок, адже саме він приніс із собою нові кордони, масові репресії та руйнування звичного світу мільйонів людей.

Пам'ять про початок війни в Україні завжди мала регіональну специфіку. Для частини українців війна розпочалася у вересні 1939 р., коли Червона армія увійшла на Західну Україну. У народній пам'яті цей момент позначений висловленнями про «визволителів», і означення одразу стало іронічним, адже нова влада принесла репресії, арешти інтелігенції, депортації. У спогадах очевидців часто зафіксовано саме такі висловлювання: «... і тоу|д'і |наш'і |руск'і виезв|литеил'і зру|били ту зас|таву та|ку/ пугранзас|таву/ боу ту |р'адоум гра|ниц'е// ў тім кус|тел'і ву|ни |жили/ |було |поўн'іс'т'у оуб-гоу|роджеино та|к'ім парка|ном» (УГПЗН-2, с. 53); «... Маскальнє́ б́ула два ро́кі. В три́цет дев'е́тім прийшли́, а в со́рок пе́ршім пішли́» (ББ, с. 233). На Галичині та Волині говорили про «перших совітів». У родинних переказах збереглися спогади про них, як про голодних, обшарпаних, «нецивілізованих»: «... Маскалі, як прийшли́,

пéрші маскалі, зна́єш, післáли развéдчіка. Такий мéтер дивіно-сто, здоровéнный, кáжут, струпи́ йго з'їли, вúши йго з'їли. Кáже: “Бáбушка, шо ёто такóе?” А то помíдор бáба постáвила на насíни, мúхи йго обісрáли. А він кáже: “Мóжна попрóбовать?” Кáже: “Їж”. А маскáль взев той помíдор – гам: “Вкúсний, а чо з чóрними п'ятна-ми?” – “То так ма́е бúти”. Він пéрший раз помíдóри на óчи ввидів» (ББ, с. 609).

Проте для більшості українців, що жили на території СРСР, війна почалася 1941 р. На відміну від західних українців, які жили під радянською окупацією від 1939 р., ця дата для населення Наддніпрянщини, Лівобережжя і Півдня стала справжнім переломом у житті.

У спогадах діалектоносіїв війна прийшла як вихор, наприклад, на Хмельниччині: «... Поуча|лас'а в'ї|на / мие|н'і було с'ім |рок'їў / ўже |вос'миї буў п'і|шоў |пенеито // |чути було ўже гул / шо в'ї|на п'іт|ходе / бо ми ви|ходим за |хату і |чути |дуже гурко|т'і-ло / страшно // поу|том поу|бачиели ми / шо проїшло т|рохи / йа з|найу с|к'іка дн'їў / поча|ли за|ходити ўже |н'імц'і / на мутоу|циклах |дуже та|к'і були / ў |касках / снаб|жон'і во|руж'ійем // с|тали с села т'і|кати хто ку|ди // ми чо|гос' р'і|шили до со|шеїної т'і|кати / до |З'іни Геир|вас'овой / ў |погреиб // там ў |погреиб'і було нас с|к'іка с'і|меї // то ж т'і|каї було дес' у по|л'а / д|руг'і |села / а ми чу|гос' до со|ш'і // йа |нав'іт' |мами пи|тала / воу|на |каже / а йа з|найу? // |н'імец' п'ід'і|шоў / нас|тавиў гра|нату і ска|заў / а|ло / вихо|д'і / |кину гра|нату йак|шо ни |виїдете // ми |виїшли / п'ід'ї|хаў грузо-вик / погру|зили на ма|шини / по|везли на перех|р'осток ў |Йамол'» (ВГХ, с. 27); чи Луганщині: «... д'іктор / об'яўлаў / шо то воіна нач'алас'а / ої / воіна! воіна! / ми питали стар'іших / шо то таке там / д'ад'ки були і ж'інки саме нед'іл'а оно було // шо ж таке? та воіна / воіна // ої Боже! / приход'у йа додому / мамо / кажут воіна / она / ої-йо-йо-йо-йо! // ну / так же ї нач'алас та воіна / і ўскор'ах н'імц'і приїшли / до нас це воіна нач'алас'а ше веснойу а / ос'ін'у ўже і н'імц'і приїшли // шо ж тут робит' катавас'їя» (УСГ, с. 43). Саме ці буденні, «земні» описи і формують живу пам'ять про початок Другої світової війни на підросійських землях.

Особливо болючими стали масові мобілізації, чоловіків відправляли на фронт поспіхом, без належного обмундирування чи підготовки: «... ў сорок первом году нач'алас'а воіна // забирали / йак'і молод'і хлоп'ц'і з двац':ат' шестого- двац':ат' ч'етвертого года /

забирали ўс'іх на воїну // було так / що приїде пов'єстка... мойему братов'і прийшла пов'єстка двойур'ідному... йому ў д'вінац'ат' ч'ас'іў пов'єстку принесли / соб'іраїс'а на вос'ем' ч'асоў ў Білокурак'іно ў военкомат // ну / в'ін ш'є молодїй / бойаўс'а ц'ого / в'ін заплакаў // “шо ж м'н'і робити?” нема н'іде н'іч'ого: н'і х'л'іба ў'з'ати ў сумку / нема н'іч'ого // ну шо було там / наготовили йому / і п'ішоў // трудно було» (УСГ, с. 112).

На підросійській Україні війна розпочалася гуркотом авіації та пожежами. Мовці оповідали про нальоти, про втрати і поранених, про те, як фронт міняв ландшафт і змушував залишати свої домівки: «... а с'тароста / йа|кїй ў нас буў / ў нас р'ічка |т'агнеиц'а чеи|рес ўс'о селю / ўз'аў |воду пус|тиў / п'ід|н'аў ло|токи / вода роз'іл'алас'і / зро|билос'і |море / заї|н'ало аш го|роди // по од|н'і сторо|н'і красноар|меїц'і / а по д|руг'і |н'імц'і / неимож|ливо було |жити / |бомби // ми в'ітсту|пали ў д|руге село / то |були дес' с |тижден' / то ш неї ў|з'али н'і|чо с со|бойу / йак нас т|роїе д'і|теї ма|лих ішли / |бапца / |мама / шо т|рошки ў|з'али і так пере|бивалис'а / ми ўже повеир|тайемс'і до|дому // їдем по|л'ами / тут ле|жат сол|дати по|бит'і / тут ху|доба / ту с|вин'і / ст|рашно було ди|витис'і на ўс'о // при|ходиємо / |хата згу|р'іла / ўс'о погу|р'іло / |мали сви|н'у / во|на згу|р'іла / н'і|чо не|ма / де по|д'ітис'і / то йа|ка ха|тина ц'і|ла / то пере|шли си|д'іти ту|да» (ВГХ, с. 38).

Відступ Червоної армії також став глибокою травмою. Очевидці згадували, як військові поспіхом нищили зерно й техніку, щоби нічого не дісталось ворогу. Наприклад, у пам'яті солдата закарбувалися сцени, як радянські війська, що відступали, спалювали склади та продукти, а люди залишалися сам-на-сам із наближенням німців: «... за два |м'іс'іц'і ми м'іну|вали скла|ди / |нав'іт' і з|б'іж'є / ўс'о м'іну|вали / па|лили беи|зינוум воубли|вали / так то ўс'о гоу|р'іло / бо ни да|мо |германовуи заб|рати / а |л'уди з |голоуду |гинули / поу|межи нас ішли |д'іти ма|ли |так'и / проу|сили ку|сок х|л'єба / даїтеи х|л'іпц'і / даїтеи х|л'іпц'і // а ми са|ми |мали / і то |мус'іў в'ідир|вати і_ді|тин'і |дати // заїшли_смо доу Микоу|лайіва / ішли_смо |п'ішк'іе / на р'і|ку Бух заїшли / там с|тали / буў |веч'ір / а |н'імеиц боум|бит пеи-реип|раву / йі|ден складт буў поу|рожний» (УГПЗН-2, с. 35).

Пам'ять про німецьку окупацію зберегла ще одну деталь: атмосферу страху та чуток. Села наповнювалися розмовами про німецьку жорстокість, але часто люди не зазнавали від окупантів очікуваного терору. Такий психологічний розкол – загарбник і людина з

емоціями та слабкостями – став важливою особливістю пам'яті про німців на різних теренах України. Щоправда, спогади про «добро-го ворога» насамперед стосуються тих, хто у той час були дітьми: «... Перед воїноу нас лишилис'а т|роє сеис|тер / |бапц'а і |мама // йа |сама с|тарша / ме|н'і |було |дев'іт ро|к'іў ... во|ни |к'ін'ми |йіха-ли / |н'імц'і / навеир|нули |н'імц'і // нас з'іг|нали до |кухн'і / а са|м'і росполо|жилис'і ў |комнат'і в од|н'і і ў д|руг'і // бу|ло два ста|рих / а о|дин моло|ден'киї // ... тої моло|ден'киї / ко|ли во|ни ви|ходи-ли / при|ходиў до нас до |кухн'і / та|киї в'ін буў ха|рошиї // |нашу сеист|ричку наї|менчу бе|ре на |руки / тан'ц'ує з |нейу / сп'і|вайе йії / а |бапц'а |кажут до |него / |пане / ў |тебе |дома хто йе? / а в'ін / |фатеир / |мутеир і п|лаче» (ВГХ, с. 37); «... ўже н'імц'і йак уступили / йак уступили ўже / до нас / по кватир'ах стали йіх растаўлат' ... поставили до нас с'ім ч'олов'ік йіх / ну / три з них на посту / а ч'отир'і / то ох'іцери ўрод'і б ... ну шоб сказат' уже / об'іжац':а на йіх / вони нас не об'іжали // оце ж так'і т'і н'імц'і / они не такі то ўже / не ўсі однаков'і / і наш'і йес'т' не так'і // і н'імц'і ж так же» (УСГ, с. 44); «... а ми ма|л'і / і ўже хоу|дили там / ка|зали йім / |гутен таг'!// воу|ни с'і |т'ішиели / шо ма|л'і / а ўже ў|м'ійут поу н'і|мецк'иї // воу|ни нам да|вали цу|к'ерк'иї» (УГПЗН-2, с. 67).

Водночас період німецької окупації асоціюється у пам'яті народу не лише з воєнними діями, а й із голодом, який був менш масштабним, ніж Голодомор 1932–1933 рр., але не менш болючим і небезпечним для щоденного виживання. Причини цього голоду мали ознаки системності. У селах запроваджували примусові норми здачі продуктів, невиконання яких загрожувало арештами, а інколи й розстрілами. Селяни, ризикуючи життям, ховали зерно в ямах, щоб прогодувати сім'ю, ходили в інші села, вимінюючи одяг чи побутові речі на продукти: «... |н'імц'і при|шли / і ўже |голоудт биў / за|би|рали |зерно / і йа тоу|ди ті б|рала |лах'іе і за_гра|ниц'у хоу|ди-ла / ў сеи|ло Пеиреи|води / С|тайї / |Л'іск'іе / |раноу |п'ішла / |мачеха м'і |випроувадила / там пеиреиноучу|вала / де ка|зали при|нести шо / чи доу|йарк'іе / чи шо / там ноучу|вала / там |зерно |дали / і зноў доу |самоугоу |вечоура йшла доу|дому» (УГПЗН-2, с. 67); «... Дак при немцах то мі ... Лес нас і спас. І при том, шо нас ... в нас природа хороша. В нас там щавель, таке все. Шішкі щіпалі, як голодний год був, і жолуди, і все. Всім оцім-о піталіся. То ш трошкі де зерна, а то пудмішувалі – да й віжілі. От і з голоду не померлі ніхто. Булі й пухшіє, й пухлі люди, все, але ж не померлі» (ГМаш., с. 232).

У народній пам'яті німецька окупація залишила також страшні картини каральних акцій. Німці розглядали партизанів не як воюючу сторону, а як «бандитів». Тому будь-який спійманий повстанець не мав права на статус військовополоненого: його чекала неминуча страта. Часто розплата поширювалася на цілі села, їх спалювали як пересторогу іншим. Особливо такий терор з боку німецького війська фіксуємо у свідченнях з Полісся: «...Так наше село ... наше село не чепалі. Ток однажди як ноєхоло немців у наше село. Ти ... так поле було, по полю окопалісе. Потум нозавтрє утром пошлі в ноступленєя туди єни, с собаками, со всім. І нашого села помобілізуволі коні, куньми туди поєхолі. І їх там кого поймалі, усіх згонялі до місца, уг. І їх там рострелялі шось бульше трохсот чоловік. І в одну яму. Єни самі ямі копалі, в ту яму ... і та яма ... крив бігла довго ... і та яма дихола три дні. Просто дихола. І їх там, хто де муг, тукі де в лесі сховавсе де, они їх убілі всіх. І село сполілі до однієї хати. І се не тьлькі Лоси, а це туди і Радін, і Міхольку. – А хто палив? Німці? – Німци, німци, їхній корательни отрад ішов. І нописано було “ес-ес”, белий череп, мертва голова. Есесовци, це їх була перва така армея. Ну, як сказать, як у нас козалі гвордейци» (ГМаш., с. 92–93); «...До й його ... батько й матку – все німци, все вністожілі, нікого не було. Остався як биліна. Всіх у яму закопалі немци, в обшу могілу перестрочілі да по ... положілі. А пришов, до ни було ні ... ні кола ні двора, нічого, отако-о самі до рожжіваліся. Док горевалі. Так горевалі, шо й голие ходілі, й босіє, й в постолях. Усяк було» (ГМаш., с. 228).

Серед численних трагедій, які принесли українцям Друга світова війна загалом і німецька окупація зокрема, особливе місце займає пам'ять про остарбайтерів (Ostarbeiter – ‘робітники зі Сходу’) – юнаків і дівчат, силоміць вивезених до Німеччини на примусові роботи. Це явище стало частиною політики нацистів, які прагнули використати людські ресурси окупованих земель для підтримки військової економіки Райху (Лисенко, 2010). Для українців остарбайтерство було глибокою особистою та національною травмою. Молодь відривали від рідних місць, розлучали з сім'ями, часто під час облав. В аналізованих текстах зафіксовано спогади діалектоносіїв, як батьки усіма способами намагались врятувати дітей від відправки «на роботи до Німеччини»: «...шоб у Герман'їу не забрали треба було ў л'іс'і / ховац:є / по лугах / по стогах / по тому / о / даже ў нас горшки / горщик'і так'і бат'ко робиў / і йа на пече

це ж треба було мене так замурават' / на ноч / ну приходет ночу чи н'емци хати збивайут' чи там / хто знайе» (ГЧЗ, с. 269).

Життя остарбайтерів у Німеччині було надзвичайно важким. Їх селили в бараках чи на горищах, годували мізерними пайками, змушували працювати по 12–14 годин: «...Да, була, у хозяйіна. Горевалі, не було ні дня ні ночі. Усе: й корові, і свіні, в полю, всюди. – Як до вас хазяїн ставився? – А бо-о! Як? Я, ще темно іще, подою дев'ять коров, ще темно. Прихожу у те, у хату приходім, а фронцуз вже коней, дак догледіть, почистіть, а поляк новоз вивозіть. Іще так розвидня, а ми вже ту, кохвию пйом, токіє скібочкі тоненькіє, хліба, а то, а тоди подаєш свиням, гусям, курам – і-і на поле. А потом повшостого йду по корови, на копи, до приганяю, да прив'язую, да дою. А Господі! В опісане не можна. А те, а жилі, дак, на тому, на другому етаже, док отака комнатка, як осе кухня, а мо й меньша. До ні групкі, нічого не було» (ГМаш., с. 198–199).

Проте першим етапом цього драматичного досвіду була сама депортація. Спогади очевидців фіксують страшні умови транспортування: людей везли у товарних вагонах, без доступу до води, їжі та медичної допомоги. Молоді українці розуміли, що потрапляють у світ примусу й безправ'я: «...ко|ли нас заб|рали ў Н'і|мечину / то |везли |хуже ху|доби // нам не да|вали н'і |пити / н'і |йісти / шо |мали з |дому то |йіли // а |воду |пили с шпал // |везли нас ў то|варних ва|гонах» (ВГХ, с. 69).

У Німеччині остарбайтерів розподіляли між сільськогосподарськими маєтками, промисловими підприємствами чи шахтами. Праця була фізично виснажливою: на полях доводилося працювати від світанку до ночі, виконуючи завдання, до яких більшість не була підготовлена. У спогадах простежується момент безпорадності: дівчина, вперше потрапивши до корови, не змогла її подоїти, за що отримала крики та приниження від господаря. Інші згадували, як падали від втоми, намагаючись обробляти десятки гектарів землі: «...от коу|рови д'ї і с|вин'ам да|ваї і |теїе ўсе ўже поу|порайеш ху|добу ў |поле їди // маў т|риц'ат' геик|тар'їў зем|л'і / і бура|ки / і кар|топл'а і йа|кас' там і б|руква / ну ў|с'аке / ну т|реба бу|ло йо|го уб|роуб|л'ати / ну та|ке ше ро|били // ха|зайка бу|ла не|добра» (ВГХ, с. 24; ГЧерк., с. 48; ГІУ; ГЗП).

Умови існування були надзвичайно важкими: голод, холод, фізична виснаженість, постійна тривога за життя. У деяких випадках німецькі господарі виявляли співчуття – ділилися їжею, кликали

лікарів: «...ко|ли ме|не при|везли до ха|з'айіна / то йа неи хо|т'іла і неи мо|гла йїсти / а ха|з'айін по|думаў / шо укра|йін'ц'і не ў|м'ійут' |йїсти / в'ін пок|ликаў |л'ікара / бо бо|йаўс'а шоб йа не ў|мерла / тої на ш|час'т'а знаў |нашу |мову і пропи|саў л'іку|ван'а» (ВГХ, с. 69). Однак такі приклади були радше винятком, аніж правилом.

Окремим виміром життя оstarбайтерів стали втечі. Намагаючись вирватися з неволі, вони ризикували всім, адже під час затримання на них чекали допити і тюрми: «...при|везли ў |м'істо Ку-то|в'іци / прац'увала ў каз'іно / це ма|лен'кий ресто|ран при |шахт'і ... про|були ми с пад|ругойу Маруш|чак Олек|сандройу до де|с'ато-го |жоўтн'а і ўтеик|ли // ў К|раков'і на с|тан'ц'ійі була об|лава і нас зло|вили дв'і|наццього |жоўтн'а |тис'ачу деви|цот |сорок т|рет'ого |року // |п'іс'л'а доп|рос'іў поса|дили ў пол'і|тичну т'урму Мон-теи|лоп'і» (ВГХ, с. 79). У спогадах трапляються історії, коли дівчата змінювали імена та прізвища, видаючи себе за родичок, щоб уникнути повернення на каторжні роботи (ВГХ, с. 79). Цей досвід демонструє глибину страху, але водночас і прагнення зберегти свободу навіть у найскладніших обставинах.

Здавалося б, визволення від примусової праці мало би стати радісним фіналом. Проте й воно виявилось драматичним. Багато оstarбайтерів опинилися у західних зонах окупації, звідки їх передавали радянській владі: «...ўже нас |визволили т'і аме-ри|кан'ц'і / бо ми були ў |Западн'ій |зон'і і т'і аме|рикан'ц'і ўже нас при|везли до |Ел'би / з|дали нас ўже |руским» (ВГХ, с. 73). Дорога додому тривала тижні чи навіть місяці: «...йа була ў Н'і|мечин'і там за Д|рездеином / а ўже йак |йїхали ми на|зад із Н'і|мечини / ми неи |йїхали / |п'ішки шли / то йа|к'іс' там |коники |мали / а то |п'ішки йшли ку|ди / на сх'ід |сонц'а / то с'уда на сх'ід |сон-ц'а / на Укра|йїну» (ВГХ, с. 22; ГЧерк., с. 48). Знову не вистачало їжі, транспорту, а переповнені дороги ускладнювали повернення. Люди виживали завдяки тому, що збирали залишки врожаю на полях. Один із діалектоносіїв зазначав: «...|дали нам там та|к'ійі йа|к'іс' / га|л'ети нази|валис'і / то |пойїзд с|танеи |ночойу чи дн'ом стоу|йїт / то ми повиб'і|гаймо і ў |полеи / і на пол'ах зби|рали там бара|бол'а ше йа|кас' ли|шилас'і таке|во ўс'о / і |вижили / і при|йї-хали до|дому» (ВГХ, с. 73, Арк.Б, с. 176). Важливою складовою пам'яті оstarбайтерів стало й те, як їх зустріла Батьківщина. Радянська влада часто дивилася на колишніх «східних робітників» із підозрою, звинувачуючи їх у співпраці з ворогом. Таким чином,

після фізичного визволення вони стикалися з новими формами морального та політичного тиску.

Досвід остарбайтерства – не лише індивідуальні історії страждання, а й частина колективної пам'яті українського народу про Другу світову війну. Він поєднує кілька вимірів: дегуманізацію і позбавлення прав, фізичні та моральні випробування, прагнення до свободи і водночас складнощі післявоєнної адаптації. Зафіксовані у ДТ усні свідчення є унікальними документами епохи, дають змогу побачити війну «знизу» – очима простих українців, це пам'ять про ціну людської гідності, яку доводилося відстоювати навіть у найтяжчих обставинах.

Доля українців у ХХ ст. загалом була визначена не їхнім власним вибором, а рішеннями чужих держав. Це стосується і радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., у якій тисячі вихідців з України були мобілізовані до Червоної армії. Для них це був чужий фронт, далекий від їхніх сіл і родин, війна, що не мала нічого спільного з обороною рідної землі: «...Да, женився я в трицедь другому году. І як син кулока, дак мене не брали в армею. Не брали. А як началосе, трицедь дев'ятом году ослободжалі Белорусею Заподну, ток мене первого взяли вже. Уже туди пошлі, ослободжалі Заподну Белорусею. Слободілі. Потум началась в Хвінляндеї война, там ше мі булі, Влодимір-Волинськум, там зо нас ... пудготовлялі – і на Хвінляндею» (ГМаш., с. 19).

Учасники фінської кампанії згадували, що на фронт їх відправляли наказом, адже в СРСР не існувало простору для відмови: будь-яка спроба уникнути служби трактувалася як дезертирство чи зрада. Тому українські юнаки змушені були йти воювати у чужу північну країну, яка їм нічим не загрожувала: «...зв'ідт'іл'а призвал и ми|не в |арм'ійу / сл'ужив йа // мос|ковс'ка прол'є|тарс'ка ди|в'із'іяа / ну йак жи во|но // в Укра|їн'і |в'іл'но / в'ідт'іл'а з Хв'ін|л'анд'ійеийу вой|на нача|л'ас'а / п'і|шов йа ту|да / ни п'і|шов / а нап|равил'и» (ГЗП, с. 144); «...А багато було з Полісся на Фінській війні? – Да, да, це було токеє. Там був П'яти Зоковказки полк. Е-е ... стояв осе у Янові, там, де се сорвалосе. І мі щітавсе ... щіталісь як пріпіснікі г'йим, от. І се отцуля дуже богато ... а сей полк пошов, ослободжав туди... тудою, і потом етий П'яти Зоковказки полк ізразу его всіх но Хвінляндею. Його пудготовілі – і но Хвінляндею. Ток іс сіх сюд дуже богато людей. Се він нозивавсе Шепеліцки ройон, се він тепер Чорнобульськи, а тогда був Шепеліцки, о ... як нас осе сюди бралі» (ГМаш., с. 19).

Загалом, українці не мали можливості критично оцінити мету війни. Офіційна пропаганда говорила про «визволення», однак насправді йшлося про захоплення чужих територій. У пам'яті закарбовувалося передусім безглуздя втрат: сотні замерзлих, непохованих тіл, безглузді атаки на укріплені позиції «лінії Маннергейма»: «...На Хвінляндеї там війна була. Страшна. І дліласе там йона не дуже довго, но моїх тих, шо мі попалі втрох ... до двох – одного зразу вбіло, а одного пораніло. А я, дов Бог, оставсе. Пораніло мене тоже, ну мене бес поврежденея кості. Я полежав трохи» (ГМаш., с. 19).

Для багатьох учасників відповідь на це питання з'явилася лише згодом, після закінчення кампанії. Тоді, у 1939–1940 рр., інформаційний контроль був тотальним: преса і командири повторювали одну версію, однак пропаганда «конфлітувала» з пам'яттю людини, її безпосереднім досвідом. У ДТ зафіксовано і критичне осмислення тих подій: «...А, у трицедь девятом, да, у трицедь девятом. Ну, як сказать, ослободжать ослободжалі. Но етіє люди нас не очинь хотілі, шоб мі їх ослободжалі. Але ж недовольніє булі, потому шо наши зразу поставілі жорстку дісціпліну їм, от. Ну, як сказать, мородьорством не зонімалісе, потому шо пріказ був не мородьоріть. Шоб нічого не взяли, шоб нічого не ... Але в щот государства, тамака яг государство ... ночалі нокладовать но їх велікіє нологі, началі їм ... репрісіровать, так оні уже до ... неувольствие булі» (ГМаш., с. 22).

Досвід фінської війни залишив подвійний слід у пам'яті. З одного боку, це була «школа війни» – солдати вчилися виживати у холоді, долати втому, виконувати накази в екстремальних умовах. З іншого – це була пам'ять про розчарування, бо вони усвідомлювали, що їхнє життя може бути покладене на чужий імперський інтерес. Коли у 1941 р. почалася війна з Німеччиною, вона сприймалася інакше – не як абстрактне завдання держави, а як захист власного дому. Саме цей контраст і зберігся у солдатській пам'яті: від війни «чужої» до війни «свої»: «...напаў німець / ми захищались / виганяли / то велика отечественая» (ГІУ, с. 131). Вона засвідчує, що навіть у тоталітарній системі люди здатні були відчувати глибокий внутрішній спротив до несправедливої війни, хоча й змушені були брати в ній участь.

В аналізованих ДТ пам'ять солдатів про війну – це, зокрема, пам'ять про свою армію, що формально виступала як «визволитель-

ка», але на практиці нерідко демонструвала жорстоке та байдужне ставлення до власного солдата. Це ставлення яскраво виявлялося у трьох вимірах: у забезпеченні харчуванням, у практиці використання людини як «ресурсу», а також у функціонуванні загороджувальних загонів, які перетворили радянську армію на простір тотального контролю і страху. Війна в СРСР була не лише боротьбою з ворогом, а й щоденною боротьбою із голодом. У спогадах діалектоносіїв одна з найчастіших тем – нестача їжі: «...А есьць тукі довали колі раз у суткі, док і то росульнік, і тріцать грам солі. Оце ... і літра води, в стеклянне банки булі, стеклянне літрі, побілісь – нема неяко. Так мі пока дойшли тудя до Буга, док не те вже, шо булі воїни, а мі вже отакіє-во булі (жест: зігнутий мізинець). А оружеї – на одделенне було три вінтувкі, одна лопатка, або негодни, се така. І се мі побулі там семеро суток, і началася Велика Отечественна война. Отам мі вступілі в буй, а в нас нічого не було. До токі мі змученіє булі, потом отступалі все врем'є» (ГМаш., с. 22). Це було особливо болісно для українців, які ще пам'ятали Голодомор 1932–1933 рр. У їхньому сприйнятті голод на фронті ставав не лише фізичним випробуванням, а й глибокою психологічною травмою. Виникало відчуття, що держава повторно кидає їх на межу виживання, не надаючи належної турботи (Староб., с. 34; ГПУ, с. 118). Про бідну, голодну армію – «других совітів» – свідчать і спогади мовців із Болехова: «...“А ті як приїхали, – каже, – Їгор, то страшне! В обмóтках, брудні, голóдні, почáли рабувати – то страшне, ті маскáликі”. А Кобецькій тувó такій живé, він тóже, шос ми сі з ним зговорили, а він каже: “Їгор, ми так чека́ли, шо ми в наступле́ніє підемо, шо страшне!” А я кажу: “Ву́йку, то як, – кажу, – ви чека́ли коли́ в наступле́ніє підете, та то мо́жут убити”. А він каже: “Їгор, ми зна́ли, шо ми як підемо в наступле́ніє, там займе́мо місто і трóха поімó”» (ББ, с. 85).

Сталінська модель армії розглядала людину не як особистість, а як гвинтик у величезному механізмі. Командири часто жертвували тисячами життів заради виконання оперативних завдань, не зважаючи на втрати. У радянській військовій доктрині переважав принцип кількісної переваги: використовувалася «лобова атака», що призводила до величезних втрат: «...Ну, там знаєте, як було. І другіє нопівалісь водкі... водкі кідолі богато. От і єни, як ноп'юца ... “Вперод, вперод!” Танкі пустіт, рособ'є. А я токі, шо я горілки ні в Хвінску войну ... в Хвінскої войні вже було горілки скульки хоч, ну я

не пів єє. Так, віп'єш стокан, док стокан нічого, а другіє бес паметі, якось так прітулице к снегу – і готови. У Германєї я не був, не був. Сюдою мі пошли ... А в Корсунь-Шевченковской бітві, там єго вже ніщо ... не пошла єго техніка. Там його й танкі стоялі, а ініє лежали, сєделі в гразі, нада було вперед» (ГМаш., с. 29); «...Нам кажуть: “Буде вам штрахна рота”. А в штрахнуй роті, єслі ві, мо', і знаєте, там уже жіві не вїдєш. Там єслі не вб'є, до поранїть, до ти своєю кров'ю скуплюєсе. А то тобі там, скаєм, оцє, осюди ні 'дного ві-стрєла нішо, і сєй дом должен взятъ, сопку якусь там. Не дом, а сопка, скажом. Так ні артпудготовкі, нічого нема, а ... груддю возьмі» (ГМаш., с. 31; Арк.П, с. 145).

Відсутність належної медичної допомоги лише посилювала ситуацію: поранені солдати часто залишалися напризволяще, а шпиталі були переповнені. Це породжувало відчуття, що життя окремого воїна не має жодної цінності, а держава очікує лише сліпого виконання наказів (ГКїїв., с. 49; АркВП., с. 137).

Найбільш драматичним символом ставлення радянської влади до солдата стали загороджувальні загони. Офіційно створені 12 вересня 1941 р. вони мали зупиняти відступи, ловити дезертирів і «панікерів» (УІНП). На практиці це означало, що солдат опинявся між двома смертельними загрозами: кулями ворога попереду і кулями своїх позаду: «...проїш'ли ми усе ц'і 'ц'їє 'марши чо'гос' ми ш на'верно 'тижден' 'єто йо'го це 'тоже ру'ка г'нец'а ну / т'рєба сх'ватувац'а і 'б'єхт'і 'єто / дага'н'ат' сво'їїх 'єто // а бо на'зат п'ї'дєш то 'можут' т'є те'бе заст'рєл'їт' пон'ї'маєте шо / с'каут' ти рост'ї'раўс то 'єто» (ГЧЗ, с. 272).

Свідчення діалектоносіїв показують, що радянська влада забезпечувала «дисципліну» не довірою і підтримкою, а репресивними методами. Це перетворювало фронт на простір не лише війни з зовнішнім ворогом, а й прихованої війни армії проти свого ж солдата: «...каже / уч'ас'т'їл'їс' случ'аї сна на посту // каво застайу сп'аш':їм / стр'єл'айу на м'єс'т'є // ну / йасно / ш'ч'о це ўплинуло на нас / дуже показало / ш'ч'о тут не може бути н'їяких шуток / н'їч'ого / а ўсе ў напруз'ї / і так дал'ї» (УСГ, с. 167).

Тому пам'ять про фронт у багатьох випадках формувалася як пам'ять про виживання всупереч державі. Солдати відзначали, що рятували їх не так накази, як товариська взаємодопомога, підтримка побратимів. Ставлення радянської влади до свого солдата у Другій світовій війні було зумовлене логікою тоталітарної системи – жит-

тя не мало значення, а держава вимагала абсолютної покори: «...вот пул'им'йотна рота / станкопулим'йотну знайете шо макс'імом ето / ето самий йа шчи'тайу шо / вот і войак'і може будете слухат' мене ето ну це / уже хушчойі служби не було / і мин'і сказали шо йак ти про-войуйеш тут / два дн'і чи три / то це харашо кажут' / тому шо так або ран'іт або убйе ето така машина шо з йейу н'і т'ікат'» (ГЧЗ, с. 269).

Нестача продовольства, відсутність турботи про умови життя й здоров'я, використання загороджувальних загонів – усе це стало пам'яттю про інструментальне, а подекуди відверто репресивне ставлення до власного війська. Чи не найкращою ілюстрацією ставлення українців до усієї тоталітарної машини СРСР загалом і армії зокрема є свідчення солдата, який продовжував службу ще після війни, про смерть Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин): «...Їсе йшло нормал'но / ну / йак звич'аїно / ми ждали / коли законч'іц'а срок і повернемос' додому // і от йакраз / зв'істка про те / ш'ч'о захвор'іў Стал'ін / а пот'ім / ч'ерис дейакий ч'ас / і зв'істка про те / ш'ч'о його не стало // м'іж іншим / ц'ікава була реакц'ія оточ'уйуч'іх мене на ц'у под'ійу / коли перидавали це пов'ідомлеин':а / а ч'ітаў його в'ідомій диктор / ўс'і сид'іли / слухали / мабут' ми і не дихали / йак слухали пов'ідомлеин':а про смерт' Стал'іна // мабут' / йакби пролит'іла муха ў казарм'і / і йійі ч'ут' було / так ўсе уважно // два раза пов'ідомлин':а це прозвуч'ало ... і от ц'ікаве становеш'ч'е / йакш'ч'о тод'і ўс'і моўч'али і / мабут' / ни дихали / то тепер йакийс' пер'іод вис'іл':а настаў / йакос' ўс'і ўзбад'орин'і стали / ш'ч'ос' роспов'ідайт' / говор'ат' весило» (УСТ, с. 169).

Хоча радянська пропаганда була тотальною, змушувала думати «як потрібно», часто конфліктувала з пам'яттю людини, мало чого можна було омовнювати у той час, проте у збірниках ДТ зафіксовано розповідь про «негероїчну» армію, про відступ і поразки: «...за-йіхали_смо ў |Рак'іў/ йакг ду Воу|деси/ |Рак'іўка/ а там т|руп'іў/ йакг за|ч'ели боум|бити/ |л'уди пу дру|тах |вис'іт неижие|ви/ ми здоу|мали л'у|дій з друтіў/ |серце с'і к|райало// зайшли_смо п'іт Воу|десу/ Та|т'іска |била с|таций|а/ там йак ў сам воуг|зал ў|дариело/ а л'у|дій |поўно |било// |т'ашко |било нам |жити// зай|шли_смо доу Воу|деси/ на воубоу|рону с|тали/ три|мали два |м'іс'іц'і на воубоу|рон'і/ ... / поу_ кроу|в'і ху|дили_смо/ йак поу воу|д'і// зайш|ли_смо ў Крим/ |зиму пеиреит'іг|нули/ поу т|рупах ми пеиреиху|дили р'і|ку/ о|так/ ди|тино/ |било// |т'ашко |било» (УГПЗН-2, с. 35–36), а також про злочинні дії «своїх»: «...каз'ни'лі /зас'тане / вуон шо 'хоче те 'роб'іт / істе'бе /

бул'ш то'б'і не т'реба казат // у 'гу // а 'наш'і 'тоже / усту'пали до так / ро'б'ил'и / от_та'ку д'іўку / до во'ни / каз'ни'ли страх 'Бож'и // о'так і 'н'іємц'і каз'ни'ли / йак увіш'ли // до по 'йіхніх сле'дах / і по 'йіхн'іх го'ворках / і усту'пали / до 'бат'ко по'їе ... / у 'погреб по'шоў із_маткою / а та 'кіийе дв'і 'д'іеўк'і // о-ої 'Боже / до ї неж'ив'ийе по'к'идали / у // наш'і / у'гу // це ж рос'казували ў'же ж та'к'е тут йе / а 'Боже» (ГЧЗ, с. 348).

Важливо, що для українців, які воювали у складі Червоної армії, пам'ять про перемогу у війні стала ще одним підтвердженням масштабу трагедії: війна не мала «переможців» у людському сенсі – вона залишала по собі руїни та біль. Одним із символів руйнівної сили війни стала Варшава: «...йа Вар'шаву ўс'у переї'шоў с_па'чатку до к'ін'ц'а / ну там / не бу'ло йа не 'бачиў і од'но 'дома 'ц'ело /са'ма бу'ла руїна / од'нийе руїни // ту'ди ку'дойу йа 'може дійшоу 'може там де_ї зали'шиўс'а то / ну украї с'лучайі сто'їат' та'ки'їе без 'в'ікон без н'і'чого там 'ето а то ўсе / ў ру'їни бу'ло / во'на бу'ла / ст'рашно роз'би'та йа не з'найу йак йі'їи отст'ройіт / ну_ї 'К'іийеў же буў ве'ликий он т'рохи не так а / шо уже Вар'шава» (ГЧЗ, с. 271).

Також у ДТ зафіксовано розповіді про інший етап перемоги – масове привласнення трофеїв. Радянська пропаганда подавала це як «законну відплату» за страждання, завдані нацистами. Солдати вивозили зруйновані заводи, обладнання: «...там йес'т' такий город Б'ілосток // ми його освобождалиє / йес'т' такий город'ішка Команч'ік Волковиц'к // воно / бач'іете / кажний соб'і т'агне // Волковиц'к освободилиє / а там завод'ішка / с'в'її завод у н'ого // ну / йак ми освободилиє / наше нач'ал'ство хот'їло забрат' туда // преиғналиє / де т'їл'ки набралиє машин / три д'н'а ми грузилиє т'ї машини / перивозили тої завод // тої хаз'айін там ї плакаў / ї ру'гаўс'а / ї шо т'їл'ки це моє / це пропало / н'е / ї шч'е забралиє там / ну тої / а завод забралиє» (УСГ, с. 136).

У спогадах трапляються згадки про те, як у розгромлених німецьких містах кожен намагався взяти собі «пам'ять про війну». Для когось це було виправдано роками злиднів і нестачі, для когось – нагода помститися. Та водночас для мовця з Київщини, який дійшов до Німеччини і був свідком наруги та грабунків, цей процес спричиняв внутрішнє моральне напруження: «... 'арм'їя перетво'рилас' на парт'і'заншчину ўсе це посп'їмали / при'каз С'тал'іна / н'і'чого / не уби'ват' п 'л 'ен:ого ї одно'го // ну / і за

та'к'їє 'вешч'і там вен'е'рическ'їє шо с'лучаї хто / забо'л'ейет / н'е гра'бували / но шо глу'мили вот у чом 'д'ело / пон'ї'маєте ма'шинку бу'вайе / ш'вейну / іс чет'вертого ета'жа 'пустит до'до-лу / шкаф сто'їт' вот» (ГЧЗ, с. 272).

Пам'ять про закінчення війни – момент радості й гіркоти водночас. Варшава, що лежала в руїнах, і інші міста, які розграбовували переможці, стали символами подвійності післявоєнного світу.

Історична пам'ять рідко буває одностайною. Те, що для одних є символом мужності та самопожертви, для інших може постати як загроза чи навіть «злочин». Найяскравіше цей контраст виявляється у ставленні до УПА. На Заході саме повстанці були «своїми», тоді як у радянському офіційному дискурсі вони були тавровані як «бандити», «зрадники» та «вороги народу».

Як уже зазначалося, у селах Галичини, Волині УПА сприймали як «народну армію»: «...До нас приходили, я пам'ятаю, наші хлопці. В нас не казали тоді “бандерівці”, я не чув. “Хлопці”, переважно, казали або “наші”. “Наші” були, “наші” були. Я був маленький, я не дуже знав, що УПА, а як вони приходили я любив. Дали мені можливість збробою бавитися, давали в руку, показували, на колінах я сидів. Ну, хтось з них був на охороні там, а хтось у хаті там, вечеряли. Тільки в нічну пору, вдень не» (ББ, с. 81). Для більшості селян і містян повстанці були не абстрактною військовою силою, а «своїми людьми», адже приходили у села не як чужі військові, а як односельці. Тому боротьба УПА стала наче б продовженням традицій громади, її колективної волі до свободи: «... а шче роус|кажу тоу|б'і за бандеи|роўц"іў// то |була наї|л'іпша |молод'т'/ бо воу|ни ўс"і воуїу|вали за Україїну/ |моїі |ц"оц"і чоулоу|в'ік Кос"т'/ в'ін буў с|таршим/ та_ї неї рас в'ін приехоу|диў/ а ті моуска|л'і напа|дали/ бо шу|кали за ним// їйд|ногоу |разу йак|рас |переит |Паскоў |тато нароу|биў коўба|с"іў і |мама пеиреи|дала ў крие|їїўку/ де Кос"т' пеиреи|ховуваўс"і/ пеиреи|дала ту|да коўба|с"іў/ а ту крие|їїўку |було |видано// йак|рас на проув'ід|ну ни|д'іл'у/ коу|ли ў |церкв'і в'ітпраў|йелоус"і/ моус|кал'і оупсту|пили крие|їїўку і ка|зали їім ўс"ім з|датиес"і/ но н'їх|то неї з|даўс"і// воу|ни ўс"і поуроузриє|валис"і гра|натами// м'їжш |ними |була шче оуд|на |д'їўчиена/ Стеи|фан'їа/ і так їїх ўс"їх поувиет'і|гали/ їїх поу|тому |череис |нашей сеи|ло |везли на |воз"і/ лие|ше |чорна ко|са звеи|сала з |воза» (УГПЗН-2, с. 92).

Пам'ять про УПА була також пам'яттю про великі жертви. Кожне село мало своїх загиблих повстанців або тих, хто постраждав за участь у підпіллі: «...їа |була три |рази ареиш|тована// меї|не |були з|били на |чорне |їа|пко/ |їа хоу|дила |рачк'ие/ |їа |нин'і поу с" |в'іт'і неї|годна хоу|дити// |ї меней моуска|л'і здоу|роўл'і в'ідоб|рали ... приїш|ли рас заб|рали нас/ меї|не і сеист|ру моу|їу/ заг|нали доу к|с"ондзовоуї реизие|денційї/ |ї пиў|ниц"у/ і нас так там т|лумили/ |їак са|ми х|т'іли// моуска|л'і ска|кали поу с|ходах/ крие|ч'ели і с"п'і|вали/ |жиби неї |було |чути |нашоуго к|рику ... коу|ли в'ін при|їїхаоў/ ка|заоў/ ва|ж'ейтеї/ |д'іти/ а|би ви неї з|радили с|воїї Укра|їїни/ боу нам |колоу моуска|л'іў неї |будей с"і |в'ічно |жило/ т|реба/ а|би ми |мали своу|їу деир|жаву» (УГПЗН-2, с. 112). Однак пам'ятування не є й однобоким, мовці згадували, що повстанці також і жорстокі до тих, кого вважали зрадниками, хто міг зашкодити руху: «...а цеї_во |М'іс'к'іў |тато/ |їа з|найу/ шос' |її|му на |голоу-ву найш|ло/ жи во|на с'і з|найє с |тими стри|п|ками/ нагоувоу|риў тим парти|знам// тої приїш|ли |веч'ір/ ну і |її|її заб|рали/ |була |ї коу|жус'і/ |ї коужуш|ку так'ім_во/ / приїш|ли заб|рали до Ла|н'іў/ ну і там |її|її замоурд|вали» (УГПЗН-2, с. 106).

Трагічний вимір пам'яті підсилювався радянською репресивною політикою – сім'ї повстанців зазнавали переслідувань, виселення, таврування як «ворогів народу», самих їх жорстоко катували або глумились і після смерті: «...Знаю, що двоюрідний брат, Стасьо той, шо йго забили, лежав там. Ви знаєте, шо їх там виставляли, як на базар іти, КГБ чи МГБ називалося. Якшо іти з нашого боку, як тільки пройшов міст, то на правому боці Сукіля, вліво відразу йде маленька доріжка і там базар. Можна й по східках іти, а можна дальше і по дорозі. І той будинок, шо був тут на розі, там тоді було КГБ, НКВД. І коли вбивали людєй, то привозили (там були такі в них, не стайні, а такє напіврозвалене), і вони ті трупи викладали там, так шоби люди оглядали. Їм треба було, цікаво, може хтось пізнає, хто то є. Їм же не просто треба було забити, а цікаво хто то, підпілля, там які зв'язке, хто з кем. Мені навіть розказували, шо тато не признався, бо пізнав свого сина, і також була така ситуація, а мама зразу розчулилася. Ну, та мама є мама» (ББ, с. 81).

Натомість радянська пропаганда будувала цілеспрямовану кампанію дискредитації УПА. У пресі, офіційних документах, шкільних підручниках повстанців зображували як «націоналістів-зрад-

ників», які «служили німцям» і «тероризували мирне населення». Таким чином, радянська держава прагнула зруйнувати саму соціальну базу підтримки повстанців. Однак у свідченнях очевидців і самих повстанців йдеться про зворотне: «...То брешут, що бандерівці шос там забирали в людей. Ніхто не смів нічо взяти, але люди сами, шо могли, давали тий помагали. У нас були болгары в сотни, шо робили шевцьима, а в мене черевикі подерлисі. Мене в село післали. А мені швец один каже, йди принеси тютюну. Я пішов до одної хати, там баптисти. А цей каже, шо там тютюн є в торбі. Я пішов, а ври не хотіли давати. Я лишив їм на столі сімдисьить пйить рублів, то ше йкіс тогди гроші польські ходили. А ці курили тий мене продали. Рано на провірці питають, хто приніс тютюн. Я кажу, шо я. Відразу туди післали двох хлопців, роєвого і ше вдного. Ну, у виділи гроші на столі. Якби я був гроші не лишив, то був би дістав з десіть патиків» (Лесюк, 2008, с. 257).

Водночас у темі пам'яті про УПА як пам'яті про «свого» засвідчуємо пам'ять про зрадника – сексота (рос. секретный сотрудник) – людини, яка з певних причин погоджувалася співпрацювати з НКВС, МДБ чи КДБ. Її завданням було інформувати владу про діяльність підпілля ОУН–УПА, настрої населення, випадки «націоналістичної пропаганди» тощо. А також про стрибків (рос. истребительные батальоны) – учасників місцевих допоміжних збройних загонів, створених радянською владою для боротьби з українським підпіллям.

У народній пам'яті такі особи викликали особливу зневагу: «...Тий чекали-смо кождий день, шо нас прийдут забирати. Мама бере нас, як куріт, уже нас четверо, тий ховаїмосі, ходимо дес по сусідах. Брали з собов мішок з сухарьима тий ішли з дому. Але від них сі не сховаїш ... Ікос ми прийшли до баби Долішньичкі, а нам кажут, шо вже їдут. Мама сховаласі до стайні, а дітйї відправили до Лесючкі. Я хотіла такі піти, але Сорич, стрибок мишинський, мене зловив і каже Николушці (Николай Картавец), шо це того Павла мала. Николушка мене зловив, розщіпаї пасок і каже, шо я тебе зараз повішу, як не скажеш, де мама. А тут якраз ведут маму з малим. Сказали нам збиратисі» (Лесюк, 2008, с. 208). Емоційна пам'ять про тих, хто супроводжував каральні рейди, залишається однією з найбільш болісних: «...ту|ди ўже прійш|ли |руск'і/ ўже ў л'у|дії забие|рали ху|добу/ м|н'есо деир|жав'і зда|вати/ хто здаў ку|рову/ й|а|к'их три/ ш|тири ну|мери при|писували ду |тейі ку|рови/ і |мачеха

|тожи// приї|шоў йе|дин/ та|к'іеї с |тогу сеи|ла/ жи в'ін ку|рову здаў// в'ін ру|біў ўже стр'іб|ком/ хоу|диў стр'іб|ком і |кажеи г|рош'і |дати/ а |мачеха |кажеи/ ш'е ни |майу/ а в'ін |кажеи/ йак ни дас"/ тоу йа т'а заст|р'іл'у» (УГПЗН-2, с. 66). Завдяки цьому радянська влада створювала атмосферу тотального контролю: підпілля мало втрачати опору серед населення, а селяни мали жити в постійному страху.

Наявність сексотів руйнувала довіру всередині громади. Люди починали боятися навіть родичів і сусідів, адже будь-яке необережне слово могло стати приводом для арешту. Існувала реальна небезпека, що інформатором може виявитися вчитель, священник (ББ., с. 84). Однак мовці розповідають і про протилежні випадки – той, хто мав працювати на радянську владу, тримав зв'язок із підпіллям: «... Там в селі в них був такий коваль, Бігун, то його радянська влада поставила головою сільради, але він тримав зв'язок з підпіллям. І татова подружка з дитячих літ, то вона була теж у підпіллі, але щоби мати інформацію, вступила в комсомол і працювала при сільраді, і відповідно вона володіла інформацією і передавала її до повстанців. І потім, ну, видно, то було викрито, їх обидвох живцем спалили в тій сільраді, того Максима Бігуна. До 46-го року, коли ще була церква не ліквідована, то він ховався в священника ще якийсь час, а потім вже стало складно. Священник, щоби уникнути вивозу в Сибір, просто виїхав з села. Він вже не працював, то був Іванець, його прізвище, здається, Петро Іванець» (ББ, с. 161). У пам'яті західних українців сексоти та стрибки залишилися символом зради. Їх вважали «своїми, що продалися ворогу». Це відрізняло їх від радянських службовців чи офіцерів НКВС, які були «чужими» за визначенням.

У спогадах мовців також зафіксовано свідчення про переодягнених НКВС, що було формою і безпосередньої боротьби з УПА, і психологічної війни, спрямованої на руйнування довіри між українським підпіллям та місцевим населенням: «... Оден хлопец з Стопчатова Добровоцькій, він ішов і найшов на цих перебраних москалів, шо були, ходили такі ... Уни сі представили, шо вни є ніби українці, ніби партизани, шо хотет на зв'язок. Ну і цей приходит на зв'язок. То у нас був у Левадинських зв'язок. А ми були в цей день, це було на Покрову. Був там цей станичний Новак Михайло, і був цей Іван Заколесників, і був брат Ілько. Тета пустила їх, а вни такі приходіт, такі здорові, морди в мазепинках, з тризубами. Наші лиш провідники мали таку шикарну одезу Але перед тим наш станич-

ний сказав нам, що якщо нема клички, пароль, то не признавайтесь, аби то хто був. А вни прийшли, і такі до хати, тий “Слава Україні”. Я встала тий видко, що мені так Бог дав, що я сі здогадала» (Лесюк, 2008, с. 245).

Важливо, що пам’ять про війну і діяльність українського підпілля – частина ширшого нарративу діалектоносіїв про сутність росіян і російської держави: «... коли маскалі увиділи, що вни тутка не дадут ради з партизанков, вни пішли на хетріст. Вни сказали: “Ми вас перепускаємо через гори за границю, ідіт”. То брехня була, сама настояща брехня. І той “Ворон” каже до вуйка: “Іване, короче, ми йдемо”. То таке саме, як сказали в Іловайску, що зроблет коридор, а хлопців зачєли стрілеті. Ті самі їхні методи, такі кагебєшні» (ББ, с. 82).

Пам’ять про історичні події убезпечували – вчили правильно прогнозувати події; мовці апелювали до недавніх подій 2014 р., щоб реципієнт зміг краще зрозуміти минуле, і vice versa: «... отакє було. То млин. А шо ми могли? Свої свєох. А маскаль карав, він знав як залізити, він міг заплатити, купити, аби той здав, або спровокувати, шо він ніби здає. І всьо, і приходили, і вбивали нізашо. Не дай Бог, аби тото, бо то знов він сі пхас. І знов я дивлюсі, на Донбасі так само. Хто там шос зажелював за тими солдатами, шо берут, прив’езуют, і йдут, і плюют ніби на нього: то за Україну, за бандерівців» (ББ, с. 87); «... Тєстьо мій розказував, шо вни сі ховали під Андроникове, таке урочище. Андроникове, то там звори такі є, і вни легали там у тоті звори і так сі ховали, як маскалі катюшема били на кляштор. Такі катюші, як тепєр тими градами тамка на Донбасі наших хлопців б’ют тоті маскалі французати. Ціле село сі ховали, бо як катюші били, ужасний рев був. Та ти знаєш, катюші, о. То всьо тикало» (ББ, с. 29). Таким чином, альязії минулого і сучасного у ДТ – це, зокрема, вияв культурної пам’яті та інтерпретаційних практик (Portelli, 1991). Діалектоносії у своїх історіях не лише омовлюють те, «що сталося», а й пояснюють своє розуміння минулого.

Отже, війна для народу – це досвід загальнонаціональної травми, джерело сили та самоусвідомлення. Переживання очевидців стали основою колективної пам’яті, яка виконує стратегічну функцію – зберігає історичну тяглисть, утверджує ідентичність і форми моральні цінності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Арк.Б:** Аркушин, Г. (2012). *Голоси з Берестейщини (Тексти)*. Луцьк.
- Арк.ВП:** Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся*. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки.
- Арк.П:** Аркушин, Г. (2007). *Голоси з Підляшшя: тексти*. Луцьк: РРВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки.
- Баров, В. «Інтерв'ю з отаманом». *Спогади отамана Струка, записані сотником Михайлом Обідним*. (2019). <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/18/156737/>
- ББ:** Гнатишак, Ю. (2021). *Болехівські бувальщини. Діалектні тексти*. Львів.
- БГ:** Руснак, Н., Гуйванюк, Н., Бузинська, В. (уклад.). (2006). *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів*. Чернівці: Рута.
- ВГХ:** Коваленко, Н., Коваленко, Б. (упоряд.). (2019). *Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута».
- ГЗП:** Мартинова, Г. (упоряд.). (2012). *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: [б. в.].
- ГІУ:** Тищенко, Т. (ред.). (2008). *Говірки історичної Уманщини та суміжних земель*. Умань: РВЦ «Софія».
- ГКиїв.:** Мартинова, Г., Денисенко, З., Щербина, Т. (упоряд.). (2008). *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: [б. в.].
- ГМаш.:** Бідношия, Ю., Дика, Л. (уклад.). (2003). *Говірка села Машеєв Чорнобильського району*. Київ: Довіра.
- Голик, Р., Дидик-Меуш, Г. (відп. ред.). (2024). *Концептуалізація пам'ятійного дискурсу в умовах російсько-української війни. Аналітична записка*. Львів.
- ГЧерк.:** Мартинова, Г., Щербина, Т., Таран, А. (упоряд.). (2013). *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: [б. в.].
- ГЧЗ:** Гриценко, П. (упоряд.). (1996). *Говірки Чорнобильської зони: тексти*. Київ: Довіра.
- Дубіцька, Т. (2019). Підходи до висвітлення Хотинського повстання 1919 р. у радянській та сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*, 2, 55–63.
- Козловський, М. (2006). *Українське відродження на Берестейщині у 80–90-х роках ХХ століття*. Слов'янськ.
- Лесюк, М. (2008). *Мовний світ сучасного галицького села*. Івано-Франківськ: Нова Зоря.
- Лисенко, О. (відп. ред.). (2010–2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2 кн*. Київ: Наукова думка.
- Романина, І. Р. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чудо у наддністрянському говорі* [дис. ... канд. філол.

наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Репозитарій. https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_romanyna.pdf

Староб.: Глуховцева, К. (упоряд.). (2000). *Старобільщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій*. Луганськ: Шлях.

УГПЗН-1: Глібчук, Н. (упоряд.). (2000). *Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка.

УГПЗН-2: Глібчук, Н. (упоряд.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя: тексти*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка.

УГР: Павлюк, М., Робчук, І. (уклад.). (2003). *Українські говори Румунії. Діалектні тексти*. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто.

УГСС: Лешка, О., Шішкова, Р., Мушинка, М. (упоряд.). (1998). *Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки східної Словаччини*. Нью-Йорк; Прага; Київ: Euroslavica.

УЗГ: Миголинець, О., Пискач, О. (упоряд.). (2004). *Українські закарпатські говірки: тексти*. Ужгород: Ліра.

УІНП: 1941 – створення загороджувальних загонів. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/12/1941-stvorennnya-zagorodzhuvalnyh-zagoniv>

УСГ: Глуховцева, К., Леснова, В., Ніколаєнко, О. (упоряд.). (2011). *Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка».

Хобзей, Н. (2011). У просторах воєнного часу. Про першу світову війну в записах для «Атласу української мови». В Я. Ісаєвич (відп. ред.), *Українська мова в Галичині: історичний вимір*. Львів, 267–310.

Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. München: Beck.

Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Nora, P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26, 7–25.

Portelli, A. (1991). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. SUNY Press.

Thompson, P. (1978). *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press.

Ірина РОМАНИНА